

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.10>

UDK: 930.85(450:497.584Dubrovnik)"17"

930.85(497.584Dubrovnik)"17"

Primljen: 29. VI. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

KULTURNE RAZMJENE U KORESPONDENCIJI DUBROVAČKOG VLASTELINA MIHA SORGA (1739–1796)¹

Teodora Shek Brnardić
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
teashek@gmail.com

Marta Jurković
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
majurkovi@m.ffzg.hr

ABSTRACT

CULTURAL EXCHANGES IN THE CORRESPONDENCE OF RAGUSAN NOBLEMAN MIHO SORGO (1739–1796)

Ragusa's cultural sphere did not encompass only the highly esteemed Croatian (Illyrian) literature, but also included works written in Latin and Italian. In the late eighteenth-century republic of letters, individuals from Ragusa, such as the learned nobleman Miho Sorgo (1739–1796), worked tirelessly to transmit and disseminate these literary achievements among readers abroad, particularly within Italian cultural centres. The most valuable insights into these processes are offered by Sorgo's correspondence

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta *Između znanja i neznanja: ideje, prakse i nasljeđe prosvjetiteljstva u hrvatskim zemljama* (LIGHT) (IP-2024-05-5581), koji financira Hrvatska zaklada za znanost. Zahvaljujemo na pomoći oko nabave arhivskih materijala dr. sc. Mineli Fuluriji Vučić i arhivistici Ivoni Fabris iz Državnog arhiva u Dubrovniku te prof. dr. sc. Zrinki Blažević na prepjevu Fortisove pjesme o odlasku iz Dubrovnika.

in the Italian language, which contains numerous examples of practices such as the commissioning and gifting of books, as well as the distribution of translated and original literary works. The aim of this paper is to present the forms of cultural exchange in which Miho Sorgo played a prominent and recognised role as cultural mediator and promoter of Ragusan culture and literature.

Keywords: cultural exchange; culture of Ragusa; correspondence

Vi koja mislite da u potpunosti poznajete sve talente gospara Miha Sorga, jeste li znala nešto o njegovoj pjesničkoj vrijednosti? Gotovo sam siguran da Vas je skromnost našega prijatelja o tome držala u neznanju. Sada znajte da on uspješno piše ilirske^[2] stihove, da se ugodno druži s Muzama talijanskog jezika, te da kao pravi majstor obrađuje latinsku poeziju, a da ga te vježbe ne odvlače od državnih dužnosti i ozbiljnijih studija. Prije nekoliko dana pročitao sam jedan njegov epigram nekima od zajedničkih prijatelja u Padovi, koji nisu očekivali da je on tako tiho došao tako visoko na Parnas. Rado bih ga vidio razotkrivena pred svima, jer mi se čini da je njegova skromnost prava sestra škrтости.^[3]

1. UVOD: KORESPONDENCIJA MIHA SORGA KAO ODRAZ EPOHE

Iako u 18. stoljeću Dubrovačka Republika nije bila tako moćna i utjecajna u kulturnom i ekonomskom smislu kao u stoljećima prije velikog potresa 1667.

² U ranonovovjekovnom Dubrovniku sinonimno su se rabili nazivi „slovinski” – „hrvatski” – „ilirski”, pa čak i „dalmatinski”. Naziv „ilirski” bio je uobičajen u tekstovima na latinskom i talijanskom jeziku, a „slovinski” na hrvatskom jeziku. Dubrovački leksikograf Joakim Stulli (1730–1817) potvrđuje u svojem rječniku sinonimnost nazivlja: s.v. *Illyrice, in illirico*, slovinski, hârvâtski, hrovâtski, horvâtski. – *Illyrice loqui, saper illirico, parlar illirico*, slovinkovati (Stulli 1801: 674). Bez ulaženja u diskusiju o naravi i sadržaju ilirskog jezika u 18. stoljeću (o tome usp. npr. Fine 2006: 276–345) u ovom će se radu također sinonimno upotrebljavati pridjevi „ilirski” i „hrvatski”.

³ *Voi che credete di conoscere pienamente anche i talenti del Co[n]te Michele di Sorgo, sapevate qualche cosa del di lui valore poetico? Sono quasi certo che la modestia del nostro Amico ve n'è tenuto all'oscuro. Ora sappiate, ch'egli scrive felicemente in versi Illirici, ch'egli bazzica un po' piacevolmente colle Muse Italiane, e che tratta poi da maestro la Poesia Latina, senza che questi esercizj lo tolgano alle cure del Governo, a agli studj più gravi. Io ò letto, giorni sono, uno de' di lui Epigrammi ad alcuni de' comuni Amici in Padova, che non s'aspettavano ch'ei fosse così cheto cheto [!] salito tant' alto in Parnaso. Io lo vedrei volentieri smascherato dinanzi a tutti poichè mi sembra che la sua modestia sia sorella carnale dell'avarizia.* „Lettera del sig. ab. Fortis alla compilatrice del Giornale.” *Giornale enciclopedico* 1781, 2, 33–41. Opis Miha Sorga u pismu Alberta Fortisa Elisabetti Caminer Turra, urednici spomenutog časopisa. Citirano kod Muljačić (1968: 88).

godine, ipak je doživjela određeni procvat.⁴ Oživljavalo se pomorstvo, grad se obnavljao, ali gubici stanovništva posebno su se odražavali u redovima vlastele, koja je kao vladajući aristokratski stalež proživljavala krizu zbog nestanka mnogih obitelji. Slabila je stara krvna podjela na „salamankeze” i „sorboneze”, odnosno na starije i mlađe plemstvo. S obzirom na konstelaciju turbulentne vanjske politike jačala je uvjetovanost političkih opredjeljenja pa se tako javljaju frankofilske, austrofilске, anglofilске te čak i rusofilске struje. Uz podjelu na zemljoposjedničku vlastelu i vlastelu koja se orijentirala na ulaganja u pomorstvo ideološke podjele nastajale su i zbog kozmopolitizma određenih pripadnika obrazovanog dijela vlastele koji su iz patriotskih uvjerenja nastojali prenijeti suvremene prosvjetiteljske ideje u lokalnu sredinu. Ideje prosvjetljenog patriotizma obuhvaćale su brigu za javnu dobrobit i opće interese u duhu republikanizma,⁵ kao i meritokratski sustav vrednovanja temeljen na „kulturi zasluge”, što se smatra temeljnim obilježjem modernosti.⁶ Ovaj stav razlikovao se od tradicionalnoga vlasteoskog patriotizma koji je zagovarao očuvanje aristokratskih privilegija temeljenih na pravima stečenima po rođenju u nekom aristokratskom rodu.⁷

Jedan od prosvjetiteljskih kozmopolita bio je i glavni protagonist dubrovačke kulturne scene kasnog 18. stoljeća, diplomat i pisac vlastelin Miho Sorgo (1739–1796), mlađi brat poznatijeg kompozitora Luke Sorga (1734–1789).⁸ Sorgo je bio izraziti pobornik „kulture zasluge” na području

⁴ Foretić (1980: 433), Katalinić (2014: 6, 8).

⁵ Riječ „patriotizam” javlja se od sredine 18. stoljeća kao neologizam u francuskom i talijanskom jeziku, a podrazumijevao je aktivnu građansku uključenost u javnoj sferi. Politički jezik patriotizma oslanjao se na diskurs građanskog humanizma, prirodnog prava te kameralizma. Ključne riječi bile su „javna sreća”, „opće dobro”, „opće blagostanje”, „opća dobrobit” zajedno s „vrlinom” i „građaninom” – sastavnice vokabulara klasičnoga republikanizma. Republikanstvo kao sastavni dio patriotizma smatralo se u 18. stoljeću vrstom životnog stila, a manje političkom snagom, zato su i monarhije i njihovi građani mogli biti prožeti republikanskim duhom (Shek Brnardić 2010: 631–634). Koliko je patriotizam bio tema u prosvjetljenim dubrovačkim krugovima, svjedoči i govor Junija Restija pod naslovom *Il discorso sul patriotismo* (Govor o patriotizmu) održan u Domoljubnom društvu Miha Sorga 1793. ili 1794. godine. Rukopis se čuva u Arhivu male braće u Dubrovniku pod signaturom Ms 1144.

⁶ Smith (1996: *passim*).

⁷ Shek Brnardić (2023a: 184, 189–190). O podjelama među vlastelom vidi: Muljačić (1959b, 1959c) te Ćosić i Vekarić (2005).

⁸ O Mihi Sorgu (Sorkočeviću) još ne postoji biografija u pravom smislu riječi, nego leksikonske natuknice i različiti prilozi u kojima se podaci moraju mozaično sakupljati radi dobivanja cjelovite slike. Prvu Sorgovu biografiju napisao je Vlaho Stulli (1768–1843), član njegova Domoljubnog društva, za jednu talijansku ediciju znamenitih osoba. Vidi Stulli (1834). Recentna potpunija biografska natuknica temeljena i na arhivskim podacima sadržana je u ediciji o dubrovačkoj vlasteli. Vidi Vekarić (2015).

umjetničkih i znanstvenih postignuća te pokrovitelj nadarenih pojedinaca. „Zaštita koju Vi pružate talentima i poštenju koristi Vašoj domovini i donosi joj čast”, primijetio je Sorgov prijatelj Julije Bajamonti (1744–1800) u ljeto 1789. godine.⁹ Svojim estetskim autoritetom i enciklopedijskim znanjem okupljao je u prostorima obiteljskih palača u Pustijerni (ondje je imao veličanstvenu knjižnicu s portretima znamenitih Dubrovčana koje je naručio 1790. godine),¹⁰ Gružu i Rijeci dubrovačkoj mnoge značajne dubrovačke intelektualce i znamenite putnike na proputovanju kroz Dubrovnik, a sam je bio čest i omiljen gost u dubrovačkim i talijanskim salonima.¹¹ U slobodno vrijeme, kada se nije bavio državnim poslovima, okušavao se u uređivanju i objavljivanju rukopisnih latinskih djela o Dubrovniku i njegovoj povijesti i starinama¹² te pisanju pohvalnih tekstova (elogija) o poznatim Dubrovčanima Franu Stayu (1722–1793) i Rajmundu Kuniću (1719–1794), koje je poznavao.¹³ Uz to bio je visoko cijenjen zbog pisanja i prevođenja

⁹ *La protezione da Lei donata a' talenti e all'onestà torna in vantaggio della sua patria e in onore.* Pismo Julija Bajamontija Mihu Sorgu s Hvara, 27. srpnja 1789. (Tomić Ferić 2024: 341). Muzikologinja Tomić Ferić u svojim se istraživanjima posebno osvrnula na blisku vezu dvaju prosvjetitelja. Vidi Tomić Ferić (2020). Pokroviteljstvo „plemenitih znanosti”, tj. dobrih i korisnih znanja, potvrđuje biograf Stulli: *La morte di lui fu pianta dalla patria, come quella di ottimo magistrato e di letterato benefico, che i buoni studi protesse, che dall' oblio rivendicò molti manoscritti di alcuni dottì suoi concittadini, e che il primo ebbe la fortuna di scoprire le poesie inedite di Didaco Pirro, poeta esimio, le quali voleva mettere a luce in Parigi.* Stulli (1834: 417).

¹⁰ Usp. HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 19. 12. 1790. i 1. 2. 1791.

¹¹ O dubrovačkim salonima braće Sorgo i Marije Giorgi Bona vidi: Stojan (1996, 2016). Sorgovim talijanskim vezama i korespondentima najviše se bavio romanist Žarko Muljačić. Vidi Muljačić (1965, 1995, 2011).

¹² Najprije je 1784. objavio proskribirano djelo dubrovačkoga humanističkog pisca Ludovika Tuberona Crijevića (1458–1527) pod nazivom *Commentaria suorum temporum*, 2 sv. (Dubrovnik: Carlo Antonio Occhi, 1784). Latinski tekst priređen je prema pronađenom rukopisu i nadopunjen 1790. godine uz nekoliko manjih radova drugih autora s temom dubrovačkih starina i povijesti obitelji. Djelo nosi naslov *Commentariolus Ludovici Cervarii Tuberonis de origine & incremento Urbis Rhacusinae ejusdemque ditionis descriptio auctore Nicolao Joannis de Bona, et Stephani Gradi antiquitatum Rhacusinarum brevis diatriba. His accedit de illustribus familiis, quae Rhacusae extant ad amplissimum Senatam Elegia Didaci Pyrrhi* (Dubrovnik: Andrea Trevisan, 1790). O priređivanju dubrovačkog izdanja vidi: Rezar (2001: XLVIII–LVIII). U izdanje iz 1790. Sorgo je umetnuo i raspravu o obrani ilirskog jezika. Crijević (1790: 76–80, latinski tekst također kod Rezar 2000: 54–58). Imao je namjeru izdati i priručnik dubrovačkog prava. Vidi Shek Brnardić (2023a: 178).

¹³ Sorgo (1793) i Sorgo (1795).

poezije na više jezika,¹⁴ a dokumentirano je poznao talijanski, francuski, latinski, grčki, engleski i ilirski (hrvatski) jezik.¹⁵ Amaterski je provodio i arheološka istraživanja rimskih natpisa u Cavtatu¹⁶ te zapisivao antikvarska i prirodoslovna zapažanja u svojim putopisnim bilješkama.¹⁷ Osobito je poticao razvoj tiskarstva u Dubrovniku, gdje je prva tiskara osnovana tek 1782. godine.

Iz ljubavi prema bavljenju naukom i lijepim umjetnostima čak je odbačio ostati neženja, što si je kao mlađi sin mogao priuštiti: „No uz sve te dužnosti ipak se nije htio vezati tako da mu bude oduzeta sloboda života, pa je čak odlučio ostati neoženjen kako bi se još više mogao posvetiti svojim omiljenim studijima.”¹⁸ Strastveno je podupirao kazalište i glazbenu scenu, i

¹⁴ Godine 1785. objavio je u Occhijevoj tiskari čak tri djela: svoj prijevod s latinskog na talijanski elegije rimskog pjesnika Gaja Valerija Katula o molitvi bogovima *Si qua recordanti* (br. 76), prijevod s engleskog na talijanski pjesme Johna Byroma (1692–1763) (iz časopisa *Spectator* br. 603 (od 6. listopada 1714.)), uz latinski prijevod iste pjesme Junija Restija te s latinskog na talijanski pohvalnu elegiju o Rajmundu Kuniću svojega bolonjskog prijatelja Giuseppea Antonija Taruffija. Vidi Katul (1785), [Byrom] (1785) i Taruffi (1785). Original je uvijek na lijevoj strani, a prijevod na desnoj. O prijevodu i kontekstu prijevoda engleske pjesme vidi Vlahović (1960). Sva ova izdanja bila su predmet kulturne razmjene i slala su se kao prilozi pismima korespondentima u Italiji i Dalmaciji. Prema vlastitom priznanju Sorgo se ilirskom književnošću počeo baviti kasno i površno, ali očito je ipak dovoljno dobro poznao ilirski (hrvatski) jezik i metriku narodnih pjesama da može raditi prepjeve na talijanski i obrnuto. On kaže za sebe u raspravi o ilirskom jeziku: [...] „Naime, kasno sam se i površno počeo baviti ilirskom književnošću, zadržavan drugdje i često raspršen među različitim stvarima za koje se ipak ne bih usudio reći da su vrijednije” (*sero enim et summis labiis Illyricas literas attigi, alibi detentus, et in diversa, non ausim tamen potiora dicere, saepe distractus*). Crijević (1790: 76) i Rezar (2000: 54–55).

¹⁵ U korespondenciji se najradije koristio talijanskim, povremeno francuskim, čak i engleskim jezikom. O engleskim pismima koja mu je slao Junije Resti, „prosvijetljeni ljubitelj dobre književnosti i vrlo cijenjeni prijatelj” (*amatore illuminato delle buone lettere ed amico pregiatissimo*), vidi više kod Vlahović (1958–1959) te posvetu kod [Byrom] (1785: 3).

¹⁶ Miljak (2022).

¹⁷ Među pismima Roku Bonfiolu sačuvan je Sorgov dnevnik putovanja iz srpnja i kolovoza 1788. godine iz Venecije prema termalnom lječilištu Nocera. HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, pisma Miha Sorga Roku Bonfiolu. Dio putopisa koji se odnosi na opis ljekovitosti voda u lječilišta Noceri objavio je u časopisu. „Lettera del sig. Co[nte] Michele di Sorgo Patrizio Raguseo, al Sig[nore] Co[nte] Ferdinando Gualdo Vicentino, intorno ai Bagni di Nocera,” *Nuovo giornale enciclopedico*, lipanj 1788, 76–80. Pritom valja napomenuti da je brojne pasuse od riječi do riječi preuzeo iz traktata *Dell’acqua salubre e bagni di Nocera* (O ljekovitim vodama i kupalištu u Noceri, 1774) talijanskog liječnika Lorenza Massimija (?).

¹⁸ *Ma a tutte queste cariche non volle però legarsi in modo, che gli fosse tolta la libertà della vita, la quale anzi deliberò a condur celibe per vieppiù dedicarsi a’ diletta suoi studi*. Stulli (1834: 416).

sam preradivši pod pseudonimom „Miho Gružanin” na hrvatski jezik francusku srednjovjekovnu farsu o meštru Pathelinu nazvanu *Pokrinokat* (1793).¹⁹ Iste je godine s nećakom Tomom Bassegljem (1756–1806) osnovao Domo-ljubno društvo, u kojem je okupljao prosvjetiteljski nastrojene prijatelje – i vlasteoskog i pučkog porijekla – koji su mirnim putem htjeli provesti reforme u malenoj republici. Nažalost, Društvo je trajalo samo godinu dana i raspalo se zbog negodovanja dijela konzervativne vlastele.²⁰ Gradeći prisutnost i u talijanskim institucijama društvenosti, bio je član rimske Arkadije (*Accademia degli Arcadi* ili *Accademia dell’Arcadia*), dopisni član padovanske Akademije znanosti, književnosti i umjetnosti (*Accademia di scienze, lettere e arti*)²¹ te član Olimpijske akademije (*Accademia Olimpica*) u Vicenzi.

Njegove veze nastale na mnogobrojnim privatnim i diplomatskim putovanjima omogućavale su mu komunikaciju posebno s talijanskim prosvjetiteljskim kulturnim krugovima, koje je rado posjećivao i u kojima se tražila njegova estetska prosudba o raznim stvarima. Ta umreženost očitavala se kako u posvetama raznih autora tako i u korespondenciji samoga Sorga.²² Posebno je značajno Sorgovo vrlo blisko prijateljstvo s „otkrivačem Dalmacije”, talijanskim prosvjetiteljem Albertom Fortisom (1741–1803). On je u djelu *Viaggio in Dalmazia* (Put po Dalmaciji, Venecija, 1774) talijanskim prijevodom balade *Asanaginica* europskoj publici otkrio usmeno pjesništvo na ilirskom jeziku, čija je jednostavnost i izvornost podsjećala na homerska vremena.²³ Taj interes ogledat će se i u prevodilačkim praksama samoga

¹⁹ Muljačić (1952a) i Muraj (2010).

²⁰ O Društvu vidi Maixner (1952) i Muljačić (1959a). Novija istraživanja o nastanku i sjednicama Društva vidi kod Shek Brnardić (2023a).

²¹ Shek Brnardić (2023a: 178). Sorgo je u padovansku akademiju slao pisma i knjige koje je izdavao. Padovanski znanstvenik Giuseppe Gennari zabilježio je u svom dnevniku *Notizie giornaliere* da je 9. prosinca 1790. predsjednik Melchioro Cesarotti pročitao pismo gospara Miha Sorga, dopisnog člana (*corrispondente dell’Accademia*), s kojim je poslao primjerke izdanja djela *Commentariolus*, a 7. travnja 1796. da je u Padovu pristigao Sorgov Kunićev elogij. Muljačić (1979: 245).

²² Sorgova pisma pronalaze se u različitim arhivskim fondovima u sklopu projekta „Između znanja i neznanja: ideje, prakse i nasljeđe prosvjetiteljstva u hrvatskim zemljama”, koji financira Hrvatska zaklada za znanost (IP-2024-05-5581). Suradnici istražuju različite aspekte prosvjetiteljstva u hrvatskim zemljama. Na drugoj godini glavna su tema upravo korespondencije odabranih aktera kao izvor za istraživanje umreženosti. Aktivnosti projekta (trajanje 16. 12. 2024. – 15. 12. 2027.) mogu se pratiti na mrežnoj stranici light.hipzg.hr (pristupljeno 16. lipnja 2025).

²³ Franić (1975: 118). U literaturi se smatra da je prevoditelj *Asanaginice* na talijanski jezik sam Fortis, a to on i tvrdi u *Putu po Dalmaciji*: „Preveo sam na talijanski nekoliko morlačkih

Sorga, koji je prijatelju prevodio na talijanski jezik bisere na ilirskom jeziku i obrnuto. Fortis je pripremao za drugo francusko izdanje *Puti po Dalmaciji* i danas izgubljeno poglavlje o samom Dubrovniku, o čijoj mu je povijesti, kulturi, običajima, književnosti i znamenitim osobama glavni kazivač bio upravo Miho Sorgo.²⁴

U skladu s tematskim brojem časopisa *Croatica* u ovom radu prikazat ćemo, dakle, izvatke iz epistolarne prakse toga kulturnog aktera u razdoblju kasnog 18. stoljeća, tj. u vremenu uoči pada Dubrovačke Republike. Miho Sorgo svojim je privatnim aktivnostima nastojao upoznati širu javnost s kulturnim dostignućima Dubrovačke Republike i time vršio ulogu modernog „influencera” ili „predvodnika mišljenja” u prosudbi o različitim temama iz kulture, povijesti i književnosti.²⁵ Tako pisac Đuro Ferić (1739–1820) u svojoj zbirci basni (1794) zaziva Sorgovo pokroviteljstvo sljedećim biranim riječima: „Ti, koji nadmašuješ druge oštrinom svoga duha,/ Preblažen u književnoj dokolici,/ Dok prebireš djela najvažnijih pisaca/ Latina i Grka, kao i ostalih,/ I jednako se s njima natječeš u slavi,/ Moraš o ovoj mojoj knjižici izreći sud/ Dostojan tebe, ozbiljnog suca.”²⁶

Premda se „epistolocentričnost” smatra jednom od glavnih karakteristika ranonovovjekovnog doba, istraživanje pisama i korespondencije iz toga doba izrazito je zapostavljeno u hrvatskoj historiografiji.²⁷ Pisma nisu važna samo zbog narativne, tj. komunikacijske dimenzije, nego i zbog materijalnih aspekata samoga čina pisanja, cirkulacije i uporabe. Ovim radom naznačit

junačkih pjesama, a jednu od njih, koja mi se čini da je u isto vrijeme dobro sročena i zanimljiva, dodat ću ovomu svome dugom pripovijedanju.” Fortis (1984: 59).

²⁴ Svoje dojmove o Dubrovniku sabrane u bilješkama najprije je kanio iznijeti pred članovima Akademije u Padovi, no pisanu verziju objavio je u *Giornale enciclopedico*. Muljačić (1979: 237, 245).

²⁵ U sociološkom smislu takav tip aktivnosti mogao bi se nazvati „osobnom ili relacijskom difuzijom”. Becker et al. (2020: 857).

²⁶ *Tu, qui peracri vi praepollens ingeni./ In litterato perbeatus otio/ Quoscumque Latii, Graeciaeque caeteris/ Praestantiores volvis scriptores manu./ Horumque par es aemulari gloriam,/ Debes libello de meo sententiam/ Pronuntiare iudice te dignam gravi.* Ferić (1794: 53–54).

²⁷ U kontekstu dubrovačkog 18. stoljeća izuzetak je korespondencija Ruđera Boškovića, čije objavljivanje organizira talijanska L’edizione Nazionale Ruggiero Giuseppe Boscovich. <https://www.edizionenazionalebosovich.it> (pristupljeno 2. lipnja 2025). Žarko Muljačić objavio je sačuvana pisma Alberta Fortisa s Dubrovčanima, a cjelokupnu je korespondenciju – koliko je uspio pronaći u različitim arhivima i knjižnicama diljem Europe – inventarizirao. Vidi Muljačić (1952b, 1990). Slavica Stojan kao priloge u svojoj knjizi *U salonu Marije Giorgi Bona* (Dubrovnik: HAZU, 1994) uvrstila je prijevode 41 pisma iz korespondencije Marije Giorgi Bona s kćeri Marijetom, Tomom Bassegljem i Albertom Fortisom.

će se, dakle, neke teme koje analizom privatne korespondencije Miha Sorga mogu pridonijeti razumijevanju vremena tranzicije od tradicionalnog prema modernom modelu hrvatske kulture.

2. KORESPONDENCIJA I KULTURNA RAZMJENA U RANOM NOVOM VIJEKU

2.1. Pisma kao prozor u privatni život

U ranom novom vijeku pismo se smatralo najvažnijim sredstvom komunikacije u odsutnosti dviju osoba, što potvrđuje i tadašnja savjetodavna literatura.²⁸ Tako priručnik *Il segretario moderno* (Moderni tajnik, Dubrovnik, 1784)²⁹ pisma definira na sljedeći način: „Pisma su izumljena kako bi se vlastite misli prenijele osobama s kojima nije moguće razgovarati. Ona približavaju one koji su daleko, i čine ih, takoreći, prisutnima.”³⁰ Temeljna svrha pisama bilo je, dakle, premošćivanje fizičke i vremenske udaljenosti. Upravo zato epistolarni jezik obiluje opisima tjelesnih i emocionalnih stanja kojima pošiljatelj pred adresatom nastoji evocirati svoju materijalnu prisutnost.³¹ Priručnici za pisanje pisma izvrsna su polazna točka za proučavanje dopisivanja: kao rašireno pomagalo utjecala su na formiranje te društvene prakse kod velikog broja ljudi.³² Tražilo se da pisma imaju stil i formu razgovora, a učilo ih se sastavljati prema uzorima za svaku priliku. Prema humanistu i piscu utjecajnog epistolarnog priručnika Erazmu Roterdamskom (1465–1536) onoliko je vrsta pisama koliko je i pisama sâmh.³³ Žanrovska i funkcionalna mnogostrukost i hibridnost ogledala se i u činjenici da je

²⁸ Definiciju je na temelju antičkih i srednjovjekovnih vrela prvi dao Erazmo Roterdamski, a pronalazimo je i u brojnim europskim izdanjima 18. stoljeća. Boran et al. (2019: 58).

²⁹ Muljačić navodi da je Carlo Antonio Occhi preradio i za potrebe dubrovačke publike 1784. godine tiskao djelo Isidora Nardija, *Il segretario principiante ed istrutto*, no nakon usporedbe izdanja čini nam se da je ipak riječ o dubrovačkom pretisku priručnika *Il segretario moderno* (Venecija: Giambatista Novelli, 1782), koji se pripisuje talijanskom književniku Gasparu Gozziju (1713–1786). Muljačić (1956: 604).

³⁰ *Furono inventate le Lettere per comunicare i suoi pensieri a persone, con le quali non si può parlare. Accostano l'uso all'altro gli uomini lontani; e gli rendono, per così dire, presenti. Il segretario* (1784: 5).

³¹ Schneider (2005: 30).

³² Haasis (2022: 63–64).

³³ Erazmo Roterdamski, *Opus de conscribendis epistolis libri XXIV* (1522). Citirano prema Boran et al. (2019: 58).

(polemička) korespondencija učenjaka naknadno često priređivana za tisak.³⁴

U povijesnim znanostima istraživanje epistolarnog diskursa smatra se zahvalnom temom jer pruža uvid ne samo u stadije razvoja europskih jezika nego i u epistolarne prakse prošlih vremena te društvene kontekste u koje su bile ugrađene.³⁵ Koji su to konteksti i stvarnosti? Za pisma se može koristiti izreka francuskog povjesničara Marca Blocha da su „svjedoci [svojege vremena] koji to nisu bili svojom voljom”,³⁶ jer se običnim epistolarnim autorima pripisuje određena iskrenost i spontanost. Smatra se da su privatna pisma pisana bez skrivene namjere, za razliku od velikih pisaca koji svojim spisima oblikuju javno mnijenje, utječu na suvremenike ili na nas povjesničare.³⁷ Korespondencije, dakle, služe kao prozor u privatni život povijesnih ličnosti i za njih francuska povjesničarka Cécile Dauphin prikladno kaže:

Bilo da su korespondencije slavne ili anonimne, bilo da su podložne dokumentarnim ili biografskim svrhama, one se smatraju najpouzdanijim načinom za prodiranje, gotovo kao za provaljivanje, iza kulisa privatnog života. Svako pismo ili svaka korespondencija ima moć intrigirati, probuditi radoznalost, zbuniti jednako koliko i iznenaditi ili privući zbog onoga što nosi u sebi – misterij i neizrečeno. Tu, bez sumnje, leži dio privlačnosti koju pisma imaju na čitatelja, ali i otpor koji pružaju neposrednoj upotrebi. Trag nosi u sebi ideju skrivenog značenja koje treba dešifrirati, neku vrstu estetike skrivenog.^[38]

Važnost korespondencije i kao sredstva za kulturnu razmjenu i kao izvora za društveno-povijesne studije u ranonovovjekovnoj Europi je golema. Povjesničari posebno u zapadnim historiografijama istražuju korespondencije pripadnika svih društvenih slojeva, raznolikih po stupnju obrazovanja, pa se uz pisma učenjaka, znanstvenika, plemića i plemkinja, građana i građanki, trgovaca i političara, proučavaju i korespondencije nepismenih seljaka (kojima je očito neki pisar pisao pisma).³⁹ Pisma su u materijalnom smislu došla do nas na različite načine: neka su bila prepisivana u bilježnice, neka uvezivana i registrirana u sveske, neka čuvana u posebnim kutijama ili

³⁴ Tako je i Sorgov opis termalnog lječilišta u Noceri, koji se u rukopisu čuva u prepisci s Rokom Bonfiolom, naknadno objavljen u časopisu *Nuovo giornale enciclopedico* u lipnju 1788. Usp. Shek Brnardić (2019).

³⁵ Camiciotti (2014: 17).

³⁶ Bloch (2008: 78).

³⁷ Dauphin (2002: 47).

³⁸ Isto.

³⁹ Camiciotti (2014: 24).

slagana u svežnjeve povezane vrpcom. U svakom slučaju, tako prenesena pisma govore o uvjetima svojeg prolaska kroz vrijeme i o razlozima za njihovo očuvanje.⁴⁰

Rehabilitacija pisma kao povijesnog izvora počela je 1980-ih godina napuštanjem strukturalističke društvene povijesti čiji su pristaše tvrdili da ego-dokumenti, zbog naglašene subjektivnosti iskaza, ne dopuštaju tumačenje općih pojava i procesa.⁴¹ Stoga su u svojim istraživanjima za korespondencijom prvi posegnuli novi historičari i povjesničari modernog građanskog društva: proučavanjem „povijesnosti teksta” nastojali su uočiti strategije kojima su pripadnici različitih društvenih skupina oblikovali svoj identitet. Status pisma kao povijesnog izvora konačno je afirmiran desetak godina poslije zahvaljujući lingvističkom obratu u historijskoj znanosti, što se očituje i u suvremenim istraživačkim tendencijama.⁴² Prva disciplinarna struja oslanja se na historijsku sociolingvistiku i pragmalingvistiku, a pisma upotrebljava kao izvor za proučavanje dijakronijskih promjena u jeziku te načina na koji su se ljudi njime koristili ne bi li ostvarili svoje ciljeve. Drugi pristup oslanja se na književnoteorijske pretpostavke: pisma se promatraju kao žanr koji je, osobito u 18. stoljeću, utjecao na nastanak drugih hibridnih vrsta poput epistolarnih romana, biltena i znanstvenih časopisa.⁴³ Ipak, većina povjesničara pisma očekivano ne proučava samo kao žanr nego kao materijalni, ali ujedno i intermedijalni artefakt. U ovom radu pokušat će se primijeniti upravo takav pristup.

2.2. *Kulturna razmjena kao darivanje u pismima*

Važnost epistolarne razmjene kao sredstva kulturne razmjene odavno je prepoznata u historiografskim istraživanjima.⁴⁴ Istraživači(ce) srednje generacije, poput Veronike Čapske i Irme Thoen,⁴⁵ otišle su i korak dalje: one pisma proučavaju i kao darove. Navedeno ne treba čuditi jer darom mogu biti nematerijalne prakse (gostoprinstvo i podrška) ili materijalni objekti (hrana, piće, novac, ukrasni i uporabni predmeti). U potonje se ubrajaju i djela nast-

⁴⁰ Dauphin (2002: 46).

⁴¹ O pismu kao povijesnom izvoru i njegovu (epistemološkom) statusu u historijskoj znanosti pregledno kod Budde (2020).

⁴² Camiciotti (2014: 19–20).

⁴³ Ellis (2014: 264–268).

⁴⁴ Bethencourt i Egmond (2007).

⁴⁵ Čapská (2017), Thoen (2007).

la intelektualnim ili umjetničkim djelovanjem darivatelja, uključujući knjige i umjetnine.⁴⁶ Riječ je o iznimno plodonom pristupu jer se darivanje smatra antropološkom univerzalijom: navedeni fenomen zabilježen je u svim kulturama, neovisno o vremenu, mjestu i stupnju gospodarskog razvoja.⁴⁷ Njegovim značenjem prvi se bavio Marcel Mauss, koji je u *Eseju o daru* (1925) istaknuo da je cilj darivanja razviti i održavati društvene odnose. Naime, darivanje počiva na načelu reciprociteta: darivatelj poklonom stvara osjećaj dugovanja i obveze kod primatelja te na taj način pokreće ciklus uzajamne razmjene.⁴⁸ Darivanje se zato smatra jednim od temeljnih mehanizama društvene kohezije, a povjesničarima pomaže pri rekonstruiranju društvenih normi i horizonta očekivanja u određenom kulturnom trenutku.

Kao i danas, norme koje određuju društveno prihvatljivo ponašanje u 18. stoljeću većinski su bile implicitne. Pri darivanju (i uzvraćanju dara) ljudi su se stoga vodili prethodnim iskustvom i praktičnim znanjem. Odgovor pritom nije morao biti iste naravi, vrijednosti ili opsega – mogao je biti u različitom obliku od izvornog dara, ali i ostati na razini obveze prema darivatelju.⁴⁹ Ipak, kako u primateljima ne bi pobudili osjećaj zavora, pošiljalci su se koristili diskursom poniznosti i časti, što se ogleda i u prethodno spomenutom priručniku.⁵⁰ *Il segretario moderno* donosi naputak za sastavljanje pisama priloženih darovima: u njima je bilo potrebno istaknuti da je dar tek znak naklonosti i poštovanja koji na vrijednosti dobiva samo ako se sviđa osobi kojoj je namijenjen.⁵¹ Naglasak je, dakle, na želji za ugađanjem darivanoj osobi, ali i na otvaranju (i održavanju) komunikacijskih i afektivnih kanala. Sorgo je svoje knjige i pisma, koja su zbog sklada i ljepote i sâma literarni darovi, slao brojnim učenim i utjecajnim adresatima. Njihovi pohvalni odgovori, ali i recenzije i pomoć koju su mu pružali u dijeljenju primjeraka, mogu se smatrati uzvratnim darovima u recipročnom ciklusu razmjene. U nastavku zato donosimo pregled Sorgovih adresata te izvatke iz njegove fragmentirane, ali bogate korespondencije. Prije toga predstaviti ćemo kulturni identitet Miha Sorga koji je odgovarao profilu „književnika,

⁴⁶ Thoen (2007: 11).

⁴⁷ Isto (19).

⁴⁸ Čapská (2017: 192–193).

⁴⁹ Thoen (2007: 20–21).

⁵⁰ Isto (44), Čapská (2017: 202).

⁵¹ *Ma essendo la cosa, che si manda apprezzata in comune, speriamo, che la persona, a cui si dona, essendo giusta, considererà, è per desiderio di piacerle, e mostrarle con quanta premura siamo suoi umilissimi servitori. Il segretario moderno* (1784: 48).

tj. intelektualca kao dobrog građanina” (*il letterato buon cittadino*), novog tipa prosvjetiteljskog intelektualca koji je u 18. stoljeću trebao djelovati u interesu i na korist javnosti.⁵²

3. GOSPAR MIHO SORGO KAO *IL LETTERATO BUON CITTADINO*

Dubrovački vlastelin Miho Sorgo po porijeklu se ubrajao među europsku aristokraciju koja je mogla dokazati svoju starinu i živjeti u skladu s vrijednostima svoje društvene grupe zahvaljujući bogatstvu u obiteljskom posjedu.⁵³ To znači da je već u obiteljskom okruženju dobio obrazovanje i odgoj koji su mu omogućili da se osjeća članom šire kozmopolitske zajednice kakva je bio europski plemićki stalež čije je vrijednosti dijelio. Sorgo se rodio u vrlo utjecajnom vlasteoskom rodu, koji je u 18. stoljeću imao najveći broj obnašanih funkcija u tijelima dubrovačke vlasti. Njegov ogranak obitelji s nadimkom Pesta pripadao je starom „čistom” plemstvu, tzv. „salamankezima”, koji su bili birani za najviše državne službe u upravi.⁵⁴ Otac mu je bio humanist i poslanik, knez Antun Lukin Sorgo (1693–1765), a majka Jelena rođ. Gozze (1707–1796). I s očeve i s majčine strane u obitelji je bilo puno intelektualaca, a sâm je otac Antun bio član poznate Akademije ispraznijeh ili dangubijeh (lat. *Academia otiosorum eruditorum*, tal. *Accademia degli Oziosi Eruditi*), koja je krajem 17. stoljeća bila osnovana u Dubrovniku po uzoru na rimsku Arkadiju.⁵⁵ Antunov mlađi brat Miho (1695–?, zaređen kao benediktinac pod imenom Filip-Marija) bio je posebno aktivan u Akademiji, koja je neko vrijeme držala sjednice u palači njihova oca Luke. Poput svojega nećaka imenjaka bio je hvaljen zbog načitanosti i „dobroga ukusa” (*il buon gusto*), što se u arkadijskim krugovima smatralo najvišim priznanjem.⁵⁶ S

⁵² Talijanski prosvjetitelj Luigi Gonzaga di Castiglione (1745–1819) objavio je 1776. godine filozofsko-povijesnu raspravu *Il letterato buon cittadino* (Intelektualac kao dobar građanin), kojoj su predgovor napisali vodeći ljudi rimske Arkadije Gioacchino Pizzi (1716–1790) i Luigi Godard (1740–1824). Oni su uveli inovacije i reformirali Arkadiju okretanjem neoklasicizmu te prosvjetiteljskoj filozofskoj i znanstvenoj kulturi. Shek Brnardić (2023b: 127–128).

⁵³ Serna (1997: 33).

⁵⁴ Katalinić (2014: 24).

⁵⁵ Shek Brnardić (2023a: 174).

⁵⁶ Deanović (1935: 117). Npr. pijarist i književni povjesničar Franjo Marija Appendini isto piše za Miha Sorga mlađega: „Miho Sorgo [...] koji je bio pun istančanog ukusa za lijepe umjetnosti i koji je bio sposoban prepoznati ljepote grčke poezije u izvorniku, kao što je poznao i one latinske [...]” (*Michele Sorgo. [...] che era pieno di buon gusto in genere di belle arti, e ch'era*

druge strane, tetak (muž očeve sestre) Marin Orsatov Sorgo (1692–1761) ugostio je 1743. godine u svojem skromnom ljetnikovcu u Mokošici isusovca Ruđera Boškovića, koji je prema vlastitom iskazu baš u tom društvu osmislio svoju teoriju sila.⁵⁷

Miho Sorgo rođen je kao mlađi brat spomenutoga skladatelja Luke Sorga, a imao je još dvije žive sestre, učenu Katu Sorgo (1729–1792), suprugu poklisara Jakova Basseglija (1720–1805), i Mariju (1735–1774), suprugu poklisara Frana Ragnine (1713–1791).⁵⁸ Prvu poduku djeca su dobila u roditeljskoj kući, a sinovi su nastavljali obrazovanje u isusovačkom *Collegium Ragusinum*, što je bilo nužno prije stupanja u državnu službu. Isusovački nastavni program *Ratio studiorum* uključivao je prvenstveno učenje klasičnih jezika i humanističku naobrazbu. U njemu je bilo malo mjesta za prirodne i matematičke predmete, a obrazovanje je zapravo bilo ograničeno na gimnazijski program. Sorgo je u Kolegiju, riječima biografa Vlaha Stullija, posebno inspirirao latinski pjesnik i izvrsni grecist o. Vlaho Bolić (1717–1756), koji ga je, usprkos teškoćama, uspješno poučio grčkom jeziku.⁵⁹ Braća i sestre dobili su privatnu glazbenu pouku od talijanskog skladatelja Giuseppea Antonija Valentea (?), koji je po svoj prilici s djecom organizirao kod kuće akademije, tj. male koncerte s mješovitim programom. Prema muzikologinji Vjeri Katalinić ova je naobrazba uključivala osnove glazbene teorije i sviranja nekog instrumenta: djevojke bi birale čembalo i pjevale, a mladići su svirali kakav gudački ili puhački instrument.⁶⁰ Kako je obitelj bila bogata, djeca su već kod kuće mogla primiti vrlo dobru pouku u lijepim umjetnostima, književnosti, filozofiji, stranim jezicima itd., što je bio ideal plemićkog obrazovanja još od Baldassarea Castiglionea i njegova *Dvorjanina (Il libro del cortegiano, 1528)*, renesansnog ideala dvorske uglađenosti i obrazovanosti. Sestra Kata Sorgo, udana Bassegli, majka prosvjetitelja Tome Basseglija, pjesnikinja, bila je poslije slavljena zbog svoje obrazovanosti (poznavała je latinsku klasičnu

capace di conoscere in fonte le bellezze della Greca poesia, come conosceva quelle della Latina, [...]). Appendini (1830: 54).

⁵⁷ Shek Brnardić (2023a: 177). Ruđer Bošković ostat će prislan prijatelj s braćom Sorgo. Luka je bio skrbnik njegove sestre Anice, a Mihu Sorgu oporučio je svoju rukopisnu ostavštinu. Stulli (1834: 416).

⁵⁸ Vekarić (2015: 211–212).

⁵⁹ Stulli (1834: 416).

⁶⁰ Katalinić (2014: 28). Ipak, nije sve bilo bajno: godine 1757. nastao je spor između Valentea i oca Antuna Sorga oko isplate troškova za poučavanje glazbe i organizaciju akademija, a sam je instruktor 1761. godine prognan u Barlettu. Isto (30).

književnost, ali i matematiku) koju je mogla steći samo kod kuće,⁶¹ dok su Miha Sorga smatrali jednim od najučenijih vlastelina.

U dobi od 18 godina, tj. 1757., Sorgo je primljen u Veliko vijeće, što je bilo uobičajeno, i hodajući kroz razne administrativne službe vijećnika i senatora uspinjao se čak dvaput do funkcije kneza (1785. i 1795.). Premda se u literaturi navodi da je s bratom Lukom boravio u Rimu na studiju između 1756. i 1763. godine, za tu tvrdnju nema dokaza.⁶² Izvjesno je da je Miho Sorgo gotovo cijelo desetljeće kao dobar republikanac obnašao državne službe i „već u zreloj dobi” odlučio „prekinuti jednoličnost života” i uputiti se u Italiju izučiti „druge grane lijepe književnosti”.⁶³ Prema Žarku Muljačiću to se zbilo 1775. godine,⁶⁴ kada se Sorgo na godinu dana nastanio u Bologni s namjerom da sluša predavanja slavnog profesora Francesca M. Zanottija (1692–1777), jednog od najpoznatijih talijanskih enciklopedista i slobodnih kritičara. Pod njegovim vodstvom slušao je predavanja iz filozofije i prava kod drugih znamenitih profesora.⁶⁵ Između ostalih, upoznao je i ostao prijatelj s Giuseppeom Antonijem Taruffijem (1715–1786),⁶⁶ poznatim šahistom, pjesnikom i diplomatom koji je preko Poljske poznao svijet Slavena. To je bio *grand tour* Miha Sorga, koji će se u svojem daljnjem životu profilirati kao „putnik filozof” i na svojim putovanjima stvarati lanac komunikacije s talijanskim – pogotovo venecijanskim – kulturnim krugovima.

⁶¹ *CATTARINA SORGO in Bassegli Dama di gran senno, e coltura fu coetanea, ed amicissima della Righi* [i. e. Maria Faccenda] *possedendo essa pure più lingue. Apprese a fondo la Latina fino dalla prima gioventù, seguitò sempre ad amarla, e coltivarla, ed i Classici formarono perciò la sua più deliziosa lettura.* Appendini (1802: 246–247) i Stojan (2016: 252).

⁶² Navodno Baldovin Bizzarro u kratkoj Lukinoj biografiji koja se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku piše da je Luka „s bratom Mihom boravio na studiju u Rimu”. Katalinić (2014: 34). Ruđer Bošković spominje u pismu od 4. rujna 1770. nepoznatom primaocu da su dva brata Sorgo (*due Cav[alie]ri Conti Sorgo fratelli di una delle più antiche, e illustre famiglie Senatorie di Ragusa*) na proputovanju kroz Milano i da su posvuda u društvima prihvaćani s oduševljenjem zbog svoje obrazovanosti i ugodne čudi. To bi svakako mogli biti Luka i Miho, s kojima je Bošković bio jako blizak (vidi bilj. 57) i koji bi ga vjerojatno htjeli posjetiti u zvjezdarnici u Milanu. Ipak, o tom boravku i posjetu također nema nikakva drugog dokaza. Pismo vidi kod Bošković (2014: 43–44).

⁶³ *Giunto all'età matura, si accorse della necessità d'interrompere l'uniformità del suo vivere, e di recarsi in Italia per apprendervi gli altri rami della bella letteratura* [!]. Stulli (1834: 417).

⁶⁴ Muljačić (1965: 164).

⁶⁵ Sorgov jedini suvremeni biograf, Vlaho Stulli (1768–1843), osobno ga je poznao, bio je član Sorgova Domoljubnog društva i po svoj je prilici imao informacije iz prve ruke. Stulli (1834).

⁶⁶ Stulli (1834: 416).

Sljedećih godinu dana, od 1776. do 1777. godine, proveo je u Veneciji po nalogu dubrovačke vlade baveći se poslovima vezanim uz imovinu ukinute Družbe Isusove. U slobodno vrijeme posjećivao je i druge talijanske gradove, posebno Padovu, Vicenzu, Modenu i možda Parmu te je posvuda bio priman u krugove pjesnika i učenjaka s kojima je dijelio interes za napredak u znanostima i umjetnostima. Među svoje talijanske poznanike ubrajao je prije svega prosvjetitelja i prirodoznanstvenika Alberta Fortisa (1741–1803), s kojim ga je vezivalo duboko prijateljstvo; čuvenog književnika, teoretičara, prevoditelja i padovanskog profesora Melchiorrea Cesarottija (1730–1808), koji ga je uveo u članstvo padovanske Akademije znanosti; također padovanskog profesora anatomije doktora Leopolda Marca Antonija Caldanija (1725–1813), glavnog savjetnika u zdravstvenim pitanjima; prevoditeljicu, urednicu časopisa i predvodnicu venecijanskog prosvjetiteljstva iz Vicenze Elisabettu Caminer Turra (1751–1796); konačno, očaravajuću salonijerku Isabellu Teotocchi Albrizzi (1760–1836), koju je 1816. godine Lord Byron prozvao „Madame de Staël Venecije”.⁶⁷ Sorgo je još dva puta duže boravio u Italiji radi liječenja vjerojatno reumatskih tegoba u termalnim lječilištima Abano i Nocera, tj. od 1786. do 1789. te 1791. godine, o čemu saznajemo iz njegovih pisama. Godine 1796. iz Padove je, u društvu Alberta Fortisa, pošao preko Švicarske za Pariz kako bi vidio revolucionarni „vrli novi svijet” pod vladavinom Direktorija uspostavljenog nakon jakobinske diktature. Međutim, s tog se putovanja nije vratio, jer je ondje naglo preminuo u noći s 23. na 24. studenoga.

U fizičkoj odsutnosti s navedenim korespondentima održavao je vezu preko pisama, kao i s mnogim poznatim domaćim ljudima, čija su pisma sačuvana. Među njih su se ubrajali ponajprije spomenuti splitski liječnik, polihistor i skladatelj Julije Bajamonti, dubrovački otpravnik poslova u Veneciji Roko (Rusko) Bonfiol (1737–1813), ladanjski vlastelin i pravnik Junije Resti (1755–1814), učena braća Benedikt (1714–1801) i Kristofor Stay (1719–1777) i njihov nećak Petar Aletin (1768–1836), latinist Rajmund Kunić i drugi. Među Sorgovim korespondentima najbolje su obrađena pisma Julija Bajamontija⁶⁸ i Alberta Fortisa,⁶⁹ bliskih i dugogodišnjih Mihovih

⁶⁷ Muljačić (2011: 7–8). O sadržaju korespondencije između Albrizzi (prezime iz prvog braka je Marin) i Sorga vidi Muljačić (1995).

⁶⁸ Tomić Ferić (2020, 2024).

⁶⁹ Giurgevich (2010: 145–165). U okviru već spomenutog HRZZ projekta „Između znanja i neznanja” prikupljaju se pisma Miha Sorga iz različitih arhivskih i tiskanih izvora i slazu u

prijatelja. Njegova pisma mogu se klasificirati kao privatna, namijenjena prvenstveno prijateljima i poznanicima. Bez obzira na enciklopedijsko znanje i znanstveno-književne interese, Sorgo nije vodio tzv. „učene” ili „eruditske” korespondencije poput velikih europskih imena kao što su Voltaire (1694–1778) ili talijanski erudit Lodovico Antonio Muratori (1672–1750). Njegov arhiv nije sačuvan i pisma su raspršena po različitim zbirkama koje izvorno nisu bile povezane sa Sorgovom obitelji: uz pisma sačuvana u Bajamontijevoj ostavštini u Državnom arhivu u Splitu najvažniji su veća zbirka Sorgovih pisama prijatelju Roku Bonfiolu⁷⁰ u fondu Bizzarro u Državnom arhivu u Dubrovniku te pisma različitih korespondenata samom Sorgu koja su se sačuvala u ostavštini dubrovačkog ilirca i pjesnika Antuna Kaznačića u Arhivu HAZU u Zagrebu. Četvrta grupa pisama sačuvana je u ostavštini Isabelle Teotocchi Albrizzi u Gradskoj knjižnici u Veroni. U petoj grupi je sedam pisama Leopoldu Caldaniju koja se čuvaju u Gradskoj knjižnici u talijanskom gradiću Bassano del Grappa. U sklopu projekta dosad je prikupljeno dvjestotinjak pisama iz korespondencije Miha Sorga. Međutim, očekuje se da će se daljnjim radom pronaći još građe i steći bolji uvid u njegovo intelektualno djelovanje.

4. KULTURNA RAZMJENA U SORGOVOJ KORESPONDENCIJI

4.1. *Strani naslovi*

Svojim učenim habitusom i kozmopolitskim sklonostima Miho Sorgo bio je, u punom smislu riječi, kulturni posrednik između dviju jadranskih obala. Poznavao je brojne talijanske intelektualce, a njihova je djela suvereno (pr)ocjenjivao. Njegovo je mišljenje bilo na cijeni, što potvrđuje i činjenica da je na nagovor Elisabette Caminer Turra 1787. postao suurednikom časopisa *Nuovo giornale enciclopedico*, na koji su bila pretplaćena sva važna imena venecijanskog prosvjetiteljstva.⁷¹ U istom časopisu prethodno je objavljivao

virtualni arhiv, što je i prvi korak u obradi nečije korespondencije. Pojedina Sorgova pisma nalaze se i u drugim fondovima, npr. jedno Sorgovo pismo Ruđeru Boškoviću iz 1764. godine čuva se na Sveučilištu u Kaliforniji u Berkeleyju (Bancroft Library).

⁷⁰ O ovom značajnom, a slabo istraženom dubrovačkom otpravniku poslova u Veneciji, koji je imao razgranatu mrežu poznanstava, vidi osnovnu biografiju kod Ivančević (1970).

⁷¹ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 20. 11. 1787. Inače, između 1784. i 1786. godine Alberto Fortis recenzirao je više knjiga tiskanih u novoos-

recenzije, primjerice osvrtna na djelce *La luna d'agosto* mletačkog patricija i političara Andree Memma (1729–1793), sastavljeno u suautorstvu s Melchiorreom Cesarottijem u čast Memmova učitelja Carla Lodolija (1690–1761).⁷² Iz Sorgove korespondencije doznajemo da se, osim uredničkim radom, bavio i dostavljanjem primjeraka suradnicima i pretplatnicima, što u službenom što u privatnom svojstvu.⁷³ Tako je Isabelli Teotochi u srpnju 1787. godine poslao primjerak novog, anotiranog izdanja Epikteta, koje, doduše, kritizira: ističe da je stoicizam u njemu razvodnjen, što pripisuje komercijalnoj naravi suvremenog nakladništva.⁷⁴

Kad se nakon bratove smrti ponovno trajno nastanio u Dubrovniku, Sorgo je preuzeo neslužbenu ulogu dobavljača naslova iz inozemstva. U pismu datuma 14. kolovoza 1793. Elisabetta Caminer Turra moli ga, među ostalim, da joj javi jesu li dubrovački pretplatnici još uvijek zainteresirani za njezin prijevod poezije švicarskog slikara i pjesnika Salomona Gessnera (1730–1788).⁷⁵ Osim Gessnera u Gradu se tijekom 1790-ih godina čitao i

novanoj dubrovačkoj tiskari, a objavljivao je i pjesme posvećene dubrovačkim gospođama i samom Sorgu (*Al Nobil Uomo Signor Michele di Sorgo*). Muljačić (1965: 167).

⁷² Zbog satiričnog tona djelo uspoređuje s onima grčkog retoričara Lukijana (oko 115. – nakon 180.), ali i anglo-irskog pisca Jonathana Swifta (1667–1745), što potvrđuje da je poznao i suvremenu anglofonu produkciju. Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 4. 10. 1789. i 1. 11. 1787.

⁷³ Jednom je prigodom zabunom svezanj knjiga za suradnike u Padovu poslao u Dubrovnik. Kako bi ostao na glasu kao točna i pouzdana osoba, urgirao je kod Roka Bonfiola za pomoć pri povratu pošiljke. HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 28. 1. 1788.

⁷⁴ *Dopo questo preambolo, potrà decorosamente fare il suo ingresso l'Epiteto ultimamente pubblicato, di cui prendo la libertà farle avere l'esemplare finalmente speditomi. Le dispiacerà certamente osservare la quintessenza stoica, stemperata in flemma d'Arzignano, e in molta acqua comune. Ma essendo la maggior parte de' libri al di d'oggi un ramo di commercio, bisogna sacrificare di buon animo, una non piccola porzione, di noja particolare, all'unico bene a cui aspirano generalmente le società.* U prethodnim pismima kritizira i nakladnika Antonija Turru (1730–1796), supruga Elisabette Caminer Turra, jer kasni s objavljivanjem. Usp. Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 3. 4. 1787, 18. 5. 1787. i 24. 7. 1787.

⁷⁵ Među pretplatnicima spominje Mariju Giorgi Bona, Dešu Bassegli Gozze (1759–1804), Junija Restija i opata Staya, vjerojatno Benedikta. Caminer ističe da će primjerke tiskati ovisno o iskazanom interesu. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Fond obitelji Kaznačić, XV21/AIV 13, Elisabetta Caminer Turra Miho Sorgu, 14. 8. 1793. Prijepis kod Muljačić (2011: 16). Gessner je 1781. Sorgu odgovorio na pismo u kojem se Miho raspitivao o životu u Zürichu, kamo se njegov nećak Tomo Bassegli namjeravao uputiti na studij. Prijepis dijela pisma vidi kod Muljačić (1999). U prevodenju Gessnerove poezije okušao se i hvarski biskup Ivan Dominik Stratico (1732–1799): Sorgo u pismu Bajamontiju (27. 2. 1781) potvrđuje da je zaprimio stihovani prepjev. Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 382).

prethodno spomenuti Cesarotti, osobito njegov prijevod *Ilijade* na talijanski koji je izlazio u nastavcima od 1786. do 1794.⁷⁶ Ipak, isporuka naručenih naslova nije uvijek tekla glatko. Miho u siječnju 1792. od Bonfiola moli informaciju o novom svesku, napominjući da se drugi pretplatnici opetovano za nj raspituju. Iako je tražio razdvajanje računa, čini se da se situacija nije razriješila, jer je Sorgo u travnju iste godine pretplatnicima bez naknade dijelio primjerke.⁷⁷ Nakladnici su nerijetko znali poslati i pogrešan svezak ili, pak, duplikate.⁷⁸

U rješavanju praktičnih problema kulturni posrednik Sorgo oslanjao se na svoje kontakte u Italiji, ponajviše na Roka Bonfiola, koji je u njegovo ime podmirivao dugove i prosljeđivao pošiljke. Budući da su bili bliski prijatelji, čini se da je to radio bez naknade. Ipak, Miho mu je zahvaljivao darovima. Primjerice, iz Dubrovnika je poslao dvije bačvice najbolje malvazije i zamolio da Bonfiol s društvom nazdravi u njegovo ime.⁷⁹ Jednako pažljiv bio je i prema drugim prijateljima. Tako butargu šalje liječniku Leopoldu Caldaniju (dakako, uz Bonfiolovu pomoć) u znak zahvale za pomoć pri nabavi literature:

Dotični [Antun Dobudović] donosi kutijicu butarge koju šaljem doktoru Caldaniju, kojemu dugujem za knjige koje mi je poslao na dar.⁸⁰

Navedenim citatom potvrđuje se prethodno opisana ciklička narav darivanja: iako piše da mu je Caldani knjige poklonio, Sorgo mu se svejedno osjeća obvezanim, stoga se odužuje delicijom.⁸¹ Ipak, Miho mu nije slao samo skupocjene darove uaturi nego i djela tiskana u Dubrovniku.

⁷⁶ Prema kartičnom katalogu Dubrovačkih knjižnica u Znanstvenoj knjižnici čuva se 21 primjerak Cesarottijeva prijevoda (dakako, u više svezaka), od čega deset njih u izdanju o kojem piše Sorgo.

⁷⁷ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 13. 1. 1792. i 24. 4. 1792.

⁷⁸ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 20. 11. 1787. Sorgo se žali da je dobio dva primjerka prvog sveska djela *Elementa iuris criminalis* Filippa Renazzija te moli Bonfiola da mu suvišan primjerak prvoga zamijeni za drugi svezak.

⁷⁹ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 13. 1. 1792. i 24. 4. 1792.

⁸⁰ *Il medesimo si è incaricato di una cassetina di bottarghe che mando al D[otto]r Caldani, con cui ho de dover per libri da lui mandatimi in regalo.* HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 1. 2. 1791.

⁸¹ Butarga je delicija koja se priređuje od riblje ikre i kao takva bila je (i ostala) vrlo skupa.

4.2. Autorska i urednička djela

Otvaranjem prve dubrovačke tiskare 1783. godine omogućeno je tiskanje naslova za domaću publiku, ali i popularizacija dubrovačkih (i dalmatinskih) ostvarenja na međunarodnoj književnoj sceni. U dvama pismima iz 1789. pronalazimo obavijest da je Sorgo u Veneciju uputio više primjeraka Bajamontijeva elogija u čast Boškovića.⁸² Iz spomenutih pisama doznajemo i da se osobno založio za tiskanje djela te da je primjerak, osim Isabelli Teotochi i Roku Bonfiolu, namijenio i Leopoldu Caldaniju. Djelo je zasigurno bilo uspješno jer je već iduće godine u Napulju tiskano drugo izdanje. Pozitivnu recepciju doživjeli su i Sorgovi elogiji, o čemu čitamo ne samo u pismima nego i u suvremenim tiskovinama.⁸³ Pohvala koju je napisao u čast Franu Stayu tiskana je krajem 1793., a već u travnju iduće godine u *Nuovo giornale enciclopedico d'Italia* izašla je recenzija glavne urednice Elisabette Caminer Turra.⁸⁴ Iako nemamo potvrdu da joj je sâm poslao primjerak (a zasigurno jest), Caminer je Sorga imala potrebu obavijestiti da je uživala u djelu i o njemu biranim riječima pisala u svojem časopisu.⁸⁵

Iz prepiske o elogiju za Rajmunda Kunića ponešto doznajemo i o mehanizmima cirkulacije primjeraka. Deset primjeraka na adresu Isabelle Teotochi prispjelo je krajem 1795., vjerojatno Bajamontijevim posredovanjem preko Splita.⁸⁶ U pismu nadnevka 13. rujna 1795. Sorgo joj piše:

Unaprijed šaljem pošiljku s deset primjeraka Kunićeva elogija, koji sam najavio u prethodnom [pismu]. Pisan je bez pretenzija, kako je srce diktiralo. Šaljem jedan više kako bi i Zacco dobio primjerak. Ostale Vašem prijateljstvu preporuča Vaš Sorgo.^[87]

⁸² HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 13. 12. 1789; Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 14. 12. 1789.

⁸³ Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1425, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, 25. 4. 1794.

⁸⁴ Elisabetta Caminer Turra. Travanj 1794. Elogio dell'Abate Francesco Stay. *Nuovo giornale enciclopedico d'Italia*, 46–57.

⁸⁵ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Fond obitelji Kaznačić, XV21/AIV 13, Elisabetta Caminer Turra Mihui Sorgu, 26. 2. 1795. Prijepis kod Muljačić (2011: 17).

⁸⁶ *E manderò il pacco alla Teotochi quando un galantuomo andrà a far contumacia a Venezia. Altrimenti alla sanità sarebbe un imbarazzo. Se vorrà così, potrò fare altre simili spedizioni del medesimo elogio p(er) la via di Venezia.* Julije Bajamonti Mihui Sorgu, 6. 10. 1795. Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 376).

⁸⁷ *Le sia di vanguardia un pacchetto con dieci copie annunziatevi nella precedente, dell'elogio Cumichiano: esso è scritto senza pretensione, come quando il cuore detta. Un titolo di più perché*

Osim primjeraka izričito namijenjenih njoj i mletačkom patriciju Costantinu Zaccu (1760–1841) iz pisma vidimo da joj dostavlja i određen broj primjeraka koje može, bude li htjela, dalje razdijeliti. Budući da se u njezinu salonu okupljala prosvjetiteljska elita Venecije i Veneta, Sorgo si je na taj način nastojao osigurati čitatelje među istomišljenicima.⁸⁸

Određen broj primjeraka uputio je i Leopoldu Caldaniju, uz molbu da po primjerak daruje opatu Clementeu Sibiliatu (1719–1795) i grofu Antoniju Pimbiolu (1740–1824):

Molim Vas da, kao prijatelj, primite elogij opatu Kuniću. Kao književnik trebao bih se pribojavati objelodaniti ga jer nema osobine potrebne da zadovolje Vama ravne. Pokušao sam cvijećem posuti grob prijatelja. S time na umu pronicavi čitatelji možda će mi oprostiti nedostatke, a možda će mi ga i odobriti. Molim Vas da po primjerak darujete opatu Sibiliatu i grofu Antoniju Pimbiolu, uz moje poštovanje i pozdrave.⁸⁹

Svojim korespondentima dijelio je i radove dok je na njima radio. Sorgo se, osim elogijima i uređivačkim radom, bavio i poezijom, mahom prigodne naravi. Kad je u ljeto 1787. primljen u Olimpijsku akademiju (*Accademia Olimpica*) u Vicenzi, povodom stupanja u članstvo napisao je sljedeći elegijski distih:

De Campo Martio

Dat Veneri campum Mavors; solemne quotannis
Ut festum instituant Illa, Amor, et Charites.⁹⁰

Zacco ne abbia una copia; le altre le raccomanda alla vostra amicizia, il v.o de Sorgo. Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 13. 9. 1795.

⁸⁸ U nacrtu pisma od 2. siječnja 1794. Bajamonti izjavljuje da mu je žao što „ovdje nema ljudi koji bi ga se udostojili čitati, jer su zauzeti nečim drugim”. Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 371).

⁸⁹ *Vi prego di accettare come amico l'elogio dell'ab[ate] Cunich; come a letterato dovrei temere di esporlo, non avendo esso que' requisiti che vi vorrebbero per contentare i vostri pari. Ho cercato di spargere qualche fiore sulla tomba dell'amico; sotto questo aspetto i discreti potranno perdonarmi l'ordine, e forse approvarlo. Vi prego di presentare una copia all'ab[ate] Sibigliato, e al Co[n]te Ant[oni]o Pimbiolo unitamente a miei compli[ment]i e saluti.* Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1427, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, datum nečitak, 1796. Vjerojatno je riječ o Clementeu Sibiliatu (1719–1795) koji je, doduše, u tom trenutku već mrtav. Dakako, moguće je da Sorgo to nije znao.

⁹⁰ Prijevod glasi: „O Marsovom polju/ Veneri polje dade Mars, da svake godine slave/ blagdan sveti Amor, Gracije, i Ona sama.” Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1424, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, 8. 8. 1787; Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 9. 8. 1787. Sorgova poruka i klasicističko nadahnuće u skladu su s premisama „galantnog doba”. Poznato rimsko Marsovo

Spomenuti uradak poslao je 8. i 9. kolovoza Leopoldu Caldaniju i Isabelli Teotochi. Iz Mihova naknadnog pisma (14. kolovoza) saznajemo da su Isabella i njezin tadašnji suprug, Carlo Marin, stihove pohvalili,⁹¹ a to je zasigurno učinio i Caldani. Naime, na Mihovo pismo u zaglavlju drugom su, po svojoj prilici Caldanijevom rukom dopisani sljedeći stihovi, uz napomenu: „Odgovorih kako slijedi” (*Risposi come segue*):

Dat Veneri campum hōc [!] semper Gradivus, et Hermes,
nunquam ut dispreat germen adulterii.^[92]

Stihove je ubrzo na talijanski prepjevao Giambattista Garducci (1755. – poč. 19. st.), a njegov prepjev s nemalim zadovoljstvom Sorgo bilježi u gore spomenutom pismu:

Dat Veneri campum Mavors, solemne quotannis
ut festum instituant, Illa, Amor, et Charites.
*Acciò stia colle Grazie, il Figlio in festa,
Marte a Venere il campo, ogn'anno appresta.*⁹³

Svoje je uratke, dakako, slao i Bajamontiju – kako autorske, tako i prevoditeljske. Osim (nedatirane) prigodne pjesme napisane za akademiju u talijanskom Fanu, koju u prijepisu donosi Ivana Tomić Ferić,⁹⁴ Bajamontija je molio i za savjete i iskreno mišljenje o prepjevima.

Kao što je prethodno spomenuto, Sorgo je u dubrovačkoj tiskari objavljivao prijevode s latinskog i engleskog jezika. Međutim, doznajemo da se okušao i u prenošenju stihova s ilirskog (tj. hrvatskog) na talijanski.

polje, gdje su se postrojavale rimske vojne čete, bog rata Mars predaje svojoj ljubavnici Veneri. Ona bi zajedno s njihovim sinom Amorom i boginjama dražesti Gracijama umjesto ratnih postrojavanja na istom mjestu trebala ustanoviti svetkovine ljubavi.

⁹¹ Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 14. 8. 1787.

⁹² Prijevod glasi: „Mars i Hermes zauvijek Veneri daruju ovo polje, / da nikad ne iščezne porod preljubnički s njega.” Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1424, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, 8. 8. 1787. Caldani se slaže sa Sorgom želeći da s polja nikada ne nestane „porod preljubnički”, tj. Amor koji je sin iz preljubničke veze Venere i Marsa. Caldani uvodi u stih Hermesa koji je također bio poznati Venerin ljubavnik. Nju je Jupiter udao za neuglednog boga Vulkana, pa je tražila izvanbračne prilike. Asocijacije na preljub bile su u skladu s galanterijskim praksama toga doba.

⁹³ Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 14. 8. 1787.

⁹⁴ Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 402).

Bajamonti tako u pismu od 31. srpnja 1782. piše da ga je obradovao Sorgov prijevod stanovite *Ilirske pjesme (Canto illirico)* i raspravlja o mogućnosti objavljivanja teksta u novinama.⁹⁵ Ivan Milčetić navodi da je riječ o narodnoj pjesmi „Kad je Vuk ognjeni odmijenio od kopja kraja bosanskoga i kad je ubio njegova zatočnika”⁹⁶ ili, u Sorgovu prijevodu, *Come Lupo ardente succede nel duello dell’aste, al Re di Buda, e uccise il suo sfidatore*. Prijevod ocjenjuje kao vjeran originalu, a navodi da je sastavljen za Elisabettu Caminer Turra. Prema Milčetiću iz Sorgova je pisma razvidno da je pjesmu ponudio na objavljivanje.⁹⁷ Uz spomenutu *Ilirsku pjesmu* Bajamonti je pohvalio i Sorgov prepjev dviju ilirskih anacreontskih pjesama.⁹⁸

Sorgo je prevodio i s talijanskog na hrvatski (ilirski) jezik improvizirane sonete svojeg prijatelja Fortisa, o čemu doznajemo iz Fortisove prepiske sa splitskim poznanicima. U pismu od 24. siječnja 1780. javlja se učenom kontu Radošu Michieliju Vitturiju (1752–1822) u Split sa svojega prvog boravka u Dubrovniku i prenosi mu oduševljenje kulturom i političkim ustrojem malene republike.⁹⁹ Posebno je bio ushićen gostoprimstvom vlasteoskih obitelji Bassegli, Gozze i Giorgi Bona, u čijem je društvu bio naravno i Miho Sorgo, kojeg je Fortis otprije poznao.¹⁰⁰ Napominje da su mu se u Gradu vratile latinske muze, tj. da se nakon dugo vremena okušao u pisanju latinskih stihova (kratke elegije) u kojima pohvaljuje Dubrovnik uz želju da se onamo jednom vrati i ondje umre. U ostavštini Julija Bajamontija u Splitu pronađen je i prijevod elegije na talijanski u obliku soneta, što je napravio sam Bajamonti. U obiteljskom pak arhivu Bassegli u Dubrovniku nalazi se uz latinski izvornik i hrvatski prijevod u rimovanom osmercu potpisan „Miho Sorgoevich” ili sâm Miho Sorgo:¹⁰¹

⁹⁵ Isto (327–329).

⁹⁶ Pjesma na ćirilici objavljena je u zbirci Bogišić (1878: 46–49).

⁹⁷ Nažalost, budući da brojevi časopisa *Nuovo giornale enciclopedico* iz spomenutog razdoblja nisu digitalizirani, za potrebe ovog članka nismo mogli provjeriti je li pjesma doista i tiskana.

⁹⁸ Tomić Ferić (2024: 363). Ne znamo o kojim je pjesmama riječ, ali sadržajno su morale imati za temu društvo, vino i ladanje.

⁹⁹ Giurgevich (2010: 196–198).

¹⁰⁰ U pismu Bajamontiju od 23. listopada 1779. Sorgo napominje: „Željno ga iščekuju svi njegovi prijatelji, osobito ja, koji unaprijed uživam razmišljajući o zadovoljstvu da se nastavi naš razgovor.” Tomić Ferić (2024: 380).

¹⁰¹ Pjesme se nalaze u svežnju naslovljenom „Poesie diverse e specialmente di Fortis e Giugno Resti”, a unutra u posebnom omotu s originalima i prijevodima Fortisovih pjesama. HR-DA-DU-253, Obiteljski fond Bassegli, kut. 6.

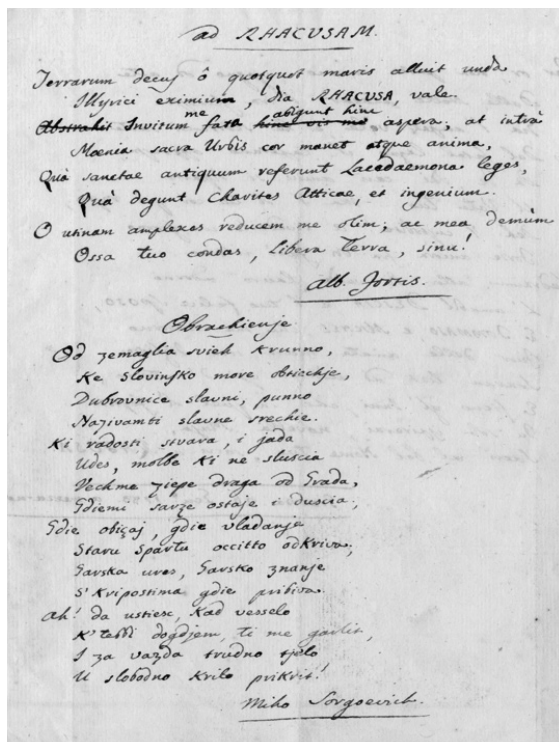
Ad Rhacusam¹⁰²

Terrarum decus ô quotquot maris alluit unda
 Illyrici eximium, dia R h a c u s a, vale.
 Invitum me fata abigunt hinc aspera; at intra
 Moenia sacra Urbis cor manet atque anima,
 Qua Sanctae antiquum referunt Lacedaemona leges,
 Qua degunt Charites Atticae et ingenium.
 O utinam amplexes reducem me olim, ac mea demum
 Ossa tuo condas, libera terra, sinu!

Alb.[erto] Fortis

Obrachienje

Od zemaglia svieh krunno,
 Ke slovinsko more obtiechje,
 Dubrovnice slavni, punno
 Nazivanti slavne srechie.
 Ki radosti stvaru, i jada
 Udes, molbe ki ne sluscia
 Vech me ziepe draga od Grada,
 Gdiemi sarze ostaje i duscia,
 Gdi obicaj, gdie vladanje
 Staru Spartu occitto odkriva,
 Garska ures, Garsko znanje
 S' kripostima gdie pribiva.
 Ah! Da ustiesc, kad vesselo
 K' tebbi dogdjem, ti me garlit,
 I za vazda trudno tjelo
 U slobodno krilo prikrit!
 Miho Sorgoevich

Slika 1. Prijepis Fortisove elegije naslovljene *Ad Rhacusam* i Sorgov prepjev pod naslovom *Obrachienje*, tj. Prijevod. Vide se i preinake latinskih stihova. (HR-DADU-253, Obitelj Bassegli, kut. 6, AB-253-6).

¹⁰² Suvereni prepjev prof. dr. sc. Zrinke Blažević glasi: RAGUZI/ Uresu divni zemalja koje oplakuje more/ Ilirsko, čudesa ti s Bogom, Raguzo, mi stoj!/ Suprotno mojoj volji gorak udes me tjera./ Ali će srce i duh sveti mi čuvati Grad/ Koji obdržava svete zakone prastare Sparte./ Gdje su pronašli dom atička ljupkosti i um./ Kamo sreće da jednom na povratku prigriši mene./ Slobodna zemljo, i moj konačno pokriješ leš!

U istom pismu kontu Micheliju Vitturiju Fortis spominje i da je sklappao stihove na talijanskom, tj. sonete. Jedan improvizirani sonet, skovan „iz rukava”, zaslužio je da ga prevede „gospar Miho” (*conte Michele*) „više jer prikazuje u pravom svjetlu kvalitete jedne vrlo srdačne osobe nego zbog njegove unutrašnje vrijednosti.”¹⁰³ Stoga se Fortis odlučuje za prijepis osmeračkog prepjeva, izostavljajući izvorni sonet posvećen gospođi Mariji Giorgi Bona čiji je salon pohodio, uz napomenu kako ovaj ne doseže ni polovicu vrijednosti prijevoda. I taj je prijevod kolao kao prilog pismima jer se prijepis također nalazi u arhivu Bassegli, gdje se čuva i prijepis prešućenog Fortisovog soneta na talijanskom jeziku.¹⁰⁴

**Sonetto per rime tolte dal Tasso
In lode della Sig[nora] M.[aria] G.[iorgi] B.[ona]**

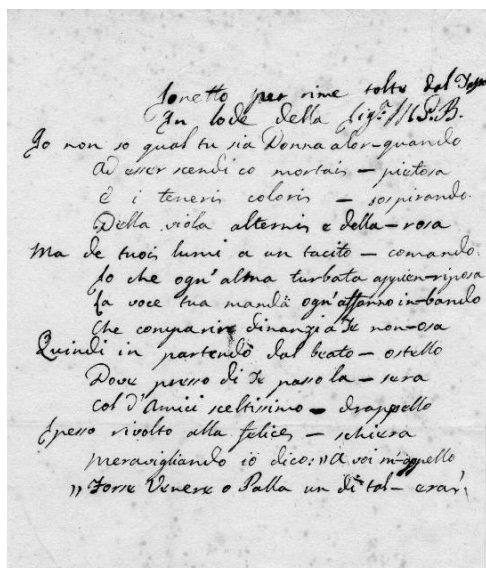
*Io non so qual tu sia Donna alor – quando
Ad esser scendi co mortai – pietosa
E i teneri colori – sospirando
Della viola alterni e della – rosa.
Ma de tuoi lumi a un tacito – comando
So che ogn'altra turbata appien – riposa
La voce tua manda ogn'affanno in – bando
Che comparire dinanzi a Te non – osa.
Quindi in partendo dal beato – ostello
Dove presso di te passo la – sera
Col d'amici sceltissimo – drapello
Spesso rivolto alla felice – schiera
Meravigliando io dico: „A voi m'– appello
Forse Venere o Palla un di tal – erar'!”*

Obrachienje

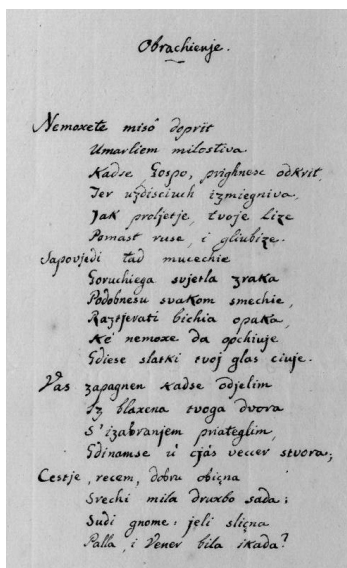
*Nemoxete misô doprit
Umarliem milostiva
Kadse, Gospo, prighnese odkrit.
Jer uzdisciuch izmiegniva,
Jak proletje, tvoje lize
Pomast ruse, i gliubize.
Sapovjedi tad mucechie
Goruchiega svjetla zraka
Podobnesu svakom smechie,
Raztjerati bichia opaka,
Ke nemoxe da opchiuje
Gdiese slatki tvoj glas ciuje.
Vas zapagnen kadse odjelim
Iz blaxena tvoga dvora
S'izabranjem priateglim,
Gdinamse ù cjas veccer stvora;
Cestje, recem, dobru obiçna
Srechi mila druxbo sada;
Sudi gnome, jeli sliçna
Palla, i Vener bila ikada?*

¹⁰³ *Un sonetto improvviso, fatto colle rime obbligate, che non riuscì affatto detestabile, meritò d'essere tradotto dal Conte Michele, più perchè rende giustizia alle qualità di una amabilissima persona che nell'intrinseco valore. Io vi ricopio la traduzione e sopprimo il sonetto che non vale la metà.* Giurgevich (2010: 197).

¹⁰⁴ Vidi bilj. 100.

Slika 2. Prijepis Fortisova soneta naslovljenog
*Sonetto per rime tolte dal Tasso. In lode
 della Sig[nora] M.[aria] G.[iorgi] B.[ona].*
 (HR-DADU-253, Obitelj Basseglj,
 kut. 6, AB-253-6).

Slika 3. Prijepis Sorgova prepjeva
 Fortisova soneta naslovljenog
Obrachienje, tj. Prijevod.
 (HR-DADU-253, Obitelj
 Basseglj, kut. 6, AB-253-6).

5. ZAKLJUČAK

Analiza korespondencije dubrovačkog vlastelina Miha Sorga iz druge polovice 18. stoljeća otkriva njegovu iznimno važnu ulogu kulturnog posrednika između Dubrovnika i europskih, osobito talijanskih, intelektualnih krugova. Sorgo je, zahvaljujući svojem obrazovanju, jezičnim kompetencijama i širokoj mreži poznanstava, bio istinski predstavnik prosvjetiteljskog ideala „intelektualca kao dobrog građanina” (*il letterato buon cittadino*). Njegova pisma, osim što su dragocjen izvor za proučavanje privatnog života, društvenih odnosa i kulturnih praksi kasnog 18. stoljeća, svjedoče i o konkretnim oblicima kulturne razmjene: darivanju knjiga, prevodenju i slanju književnih djela, razmjeni mišljenja i estetskih prosudbi.

Korespondencija Miha Sorga pokazuje kako su privatne veze, prijateljstva i neformalne mreže bile ključne za cirkulaciju znanja i ideja izvan lokalnih okvira. Sorgo nije bio samo pasivni primatelj inozemnih kulturnih

utjecaja već i aktivni promicatelj domaće znanosti i književnosti te pokrovitelj i poticatelj novih intelektualnih i umjetničkih inicijativa. Njegova praksa darivanja knjiga i rukopisnih uradaka, kao i uzajamnost u razmjeni darova i usluga, potvrđuje važnost epistolarne komunikacije kao sredstva društvene kohezije i kulturne difuzije.

Ovaj rad ističe potrebu za daljnjim istraživanjem privatnih korespondencija kao izvora za razumijevanje procesa modernizacije hrvatske kulture u prijelomnom razdoblju prosvjetiteljstva. Razbacana, ali sadržajno bogata Sorgova pisma čuvana u različitim arhivima i zbirkama pružaju vrijedan materijal za proučavanje ne samo kulturne povijesti Dubrovnika nego i šireg europskog konteksta. Kroz njegov primjer jasno se vidi kako su pojedinci svojim privatnim inicijativama i mrežama doprinijeli oblikovanju kulturnog identiteta i prijenosu informacija između različitih, vrlo udaljenih sredina. Time Miho Sorgo ostaje trajno upisan kao jedan od ključnih aktera kulturne razmjene i prosvjetiteljskih nastojanja pripadnika dubrovačke vlastele uoči pada Republike.

ARHIVSKI IZVORI

- Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Fond obitelji Kaznačić. XV-21/AIV. Biblioteca Civica di Bassano del Grappa. Epistolarna zbirka Gamba. IX.C. 7/1421-1426. Biblioteca Civica Verona. Fond Teotochi Albrizzi. Osobna korespondencija Isabelle Teotochi Albrizzi [Marin].
- Državni arhiv u Dubrovniku. Obiteljski fond Bassegli. Kutija 6. HR-DADU-253.
- Državni arhiv u Dubrovniku. Obiteljski fond Bizzarro. Kutija 5. HR-DADU-255.

TISKANI IZVORI

- [Byrom, John]. 1785. *Idillio inglese. Trasportato in verso italiano da M.[ichele] S.[orgo] P.[atrizio] R.[aguseo]*. Dubrovnik: Nella Stamperia Privilegiata [Carlo Antonio Occhi].
- Appendini, Franjo Marija. 1802. *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*. Dubrovnik: Antonio Martecchini.
- Appendini, Franjo Marija. 1830. *De Vita et scriptis Bernardi Zamagnae patricii Rhagusini*. Zadar: Typis Joannis Demarchi.
- Bogišić, Baltazar. 1878. *Narodne pjesme: iz starijih, najviše primorskih zapisa*. Beograd: Državna štamparija.

- Bošković, Ruđer. 2014. *Carteggi con destinatari e mittenti ignoti*. Prir. Edoardo Proverbio. Edizione nazionale delle opere e della corrispondenza di Ruggiero Giuseppe Boscovich. Volume XIII/tomo III. Corrispondenza. Milano: Commissione Scientifica Nazionale. http://www.brera.inaf.it/edizionenazionaleboscovich/corrispondenza/ENB_Corrispondenza_v13_3.pdf (pristupljeno 4. rujna 2025).
- Crijević, Ludovik Tuberon. 1790. *Commentariolus Ludovici Cervarii Tuberonis de origine & incremento Urbis Rhacusinae ejusdemque ditionis descriptio auctore Nicolao Joannis de Bonna, et Stephani Gradi antiquitatum Rhacusinarum brevis diatriba. His accedit de illustribus familiis, quae Rhacusae extant ad amplissimum Senatam Elegia Didaci Pyrrhi*. Dubrovnik: Andrea Trevisan.
- Ferić, Đuro. 1794. *Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae*. Dubrovnik: Andrea Trevisani.
- Fortis, Alberto. 1984. *Put po Dalmaciji*. Prir. Josip Bratulić. Prev. Mate Maras, Darko Novaković. Zagreb: Globus.
- Giurgevich, Luana. 2010. *Dall'epistolario di Alberto Fortis: destinazione Dalmazia: lettere a Giulio Bajamonti, Matteo Sovich, Michele Sorgo, Rados Antonio Michieli Vitturi, Teresa Bassegli Gozze, Tommaso Bassegli, Luca Sorgo, Rocco Bonfiol, Maria Gozze Giorgi Bona, Anastasia Vukossich e Giovanni Bizzarro*. Piran: Società di studi storici e geografici.
- Il segretario moderno o sia ammaestramenti ed esempj per ogni sorta di lettere*. 1784. Dubrovnik: Carlo Antonio Occhi.
- Katul, Gaj Valerije. 1785. *Elegia di Cajo Valerio Catullo si qua recordanti ... trasportata in versi sciolti Italiani dal nob.[ile] sig.[nore] Mich.[ele] di Sorgo Rag.[useo]*. Dubrovnik: Carlo Antonio Occhi.
- Sorgo, Miho. 1793. *Elogio dell'abate Francesco Stay*. Dubrovnik: s. n. [Andrea Trevisan].
- Sorgo, Miho. 1795. *Elogio dell'abate Raimondo Cunich*. Dubrovnik: s. n. [Andrea Trevisan].
- Stulli, Joakim. 1801. *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*. I. Budim: Typographia Regia Universitatis Pestanae.
- Stulli, Vlaho. 1834. Sorgo (Michele Antonio). *Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e de' contemporanei*. I. Ur. Emilio De Tipaldo. Venecija: Alvisopoli, 416–417.
- Taruffi, Giuseppe. Antonio. 1785. *Ad R. Cunichium Carmen Elegiacum*. Dubrovnik: s. n.
- Tomić Ferić, Ivana. 2024. *Julije Bajamonti (1744.-1800.). Korespondencija. Izbor*. Zagreb: HAZU-HMD.

LITERATURA

- Becker, Sascha O.; Hsiao, Yuan; Pfaff, Steven; Rubin, Jared. 2020. Multiplex Network Ties and the Spatial Diffusion of Radical Innovations: Martin Luther's Leadership in the Early Reformation. *American Sociological Review*, 85, 5, 857–894.
- Bethencourt, Francisco; Egmond, Florike (ur.). 2007. *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloch, Marc. 2008. *Apologija historije ili zanat povjesničara*. Prev. Jagoda Milinković. Zagreb: Srednja Europa.
- Boran, Elizabethanne; Matthews-Schlinzig, Marie Isabel et al. 2019. Letters. *Reassembling the Republic of Letters in the Digital Age. Standards, Systems, Scholarship*. Ur. Howard Hotson, Thomas Wallnig. Göttingen: Göttingen University Press, 57–78.
- Budde, Gunilla. 2020. Geschichtswissenschaft. *Handbuch Brief. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. Ur. Marie Isabel Matthews-Schlinzig et al. Boston: De Gruyter, 69–73.
- Camiciotti, Gabriella del Lungo. 2014. Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction. *Journal of Early Modern Studies*, 3, 17–35.
- Čapská, Veronika. 2017. Výzkum raně novověké směny darů a prameny osobní povahy: K možnostem antropologizace ekonomických dějin střední Evropy. *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2, 191–225.
- Ćosić, Stjepan; Vekarić, Nenad. 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Dauphin, Cécile. 2002. Les correspondances comme objet historique. Un travail sur les limites. *Sociétés & Représentations*, 7, 13, 43–50.
- Deanović, Mirko. 1935. Odrzi talijanske akademije „degli Arcadi” preko Jadrana. *Rad JAZU*, 250, 1–125.
- Edelstein, Dan; Findlen, Paula; Ceserani, Giovanna; Winterer, Caroline; Coleman, Nicole. 2017. Historical Research in a Digital Age: Reflections from the Mapping the Republic of Letters Project. *The American Historical Review*, 122, 2, 400–424.
- Ellis, Markman. 2014. Thomas Birch's „Weekly Letter” (1741–66): Correspondence and History in the Mid-Eighteenth-Century Royal Society. *The Royal Society Journal of the History of Science*, 68, 261–278.
- Fine, John V. A. Jr. 2006. *When Ethnicity Did Not Matter In The Balkans*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika*. Knjiga druga. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Franić, Ante. 1975. Kako je Alberto Fortis mogao doći do „Hasanaginice” („Hasanaginica” i Vrgorska krajina). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio lingvističko-filološki)*, 14, 6, 115–131.
- Haasis, Lucas. 2022. *The Power of Persuasion. Becoming a Merchant in the 18th Century*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Ivančević, Vinko. 1970. Roko Bonfiol. *Dubrovački horizonti*, 2, 4, 41–43.

- Jeffries, Neil; Hotson, Howard; Kudella, Christoph; Lewis, Miranda; Stäcker, Thomas; Filarski, Gertjan; Wallnig, Thomas. 2019. Letter Model. *Reassembling the Republic of Letters in the Digital Age. Standards, Systems, Scholarship*. Ur. Howard Hotson, Thomas Wallnig. Göttingen: Göttingen University Press, 171–189.
- Katalinić, Vjera. 2014. *Sorkočevići. Dubrovački plemići i glazbenici*. Zagreb: Muzički informativni Centar Koncertne direkcije Zagreb.
- Maixner, Rudolf. 1952. O akademiji Miha Sorkočevića. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 23, 57–67.
- Milčetić, Ivan. 1912. Dr. Julije Bajamonti i njegova djela. *Rad JAZU*, 192, 97–250.
- Miljak, Katarina. 2022. *Epidaur i Publije Kornelije Dolabela*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Muljačić, Žarko. 1952a. Hrvatska izvedba jedne francuske komedije 1793. g. u Dubrovniku. Tko je autor *Pokrinokta*. *Republika*, 8, 7–12, 322–325.
- Muljačić, Žarko. 1952b. Iz korespondencije Miha Sorga. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 23, 69–140.
- Muljačić, Žarko. 1956. O prvoj dubrovačkoj tiskari. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 4–5, 583–612.
- Muljačić, Žarko. 1959a. Dva priloga povijesti dubrovačkih akademija. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4–5, 319–340.
- Muljačić, Žarko. 1959b. O strankama u starom Dubrovniku (Prilog povijesti dubrovačkog društva 18. stoljeća). *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 6–7, 25–40.
- Muljačić, Žarko. 1959c. Salamankezi i Sorbonezi u Dubrovniku. *Filologija*, 2, 161–173.
- Muljačić, Žarko. 1965. Le amicizie letterarie italiane di Miho Sorkočević. *Problemi di lingua e letteratura italiana del settecento. Atti del quarto congresso dell'Associazione internazionale per gli studi di Lingua e letteratura italiana*. Wiesbaden: Franz Steiner, 164–169.
- Muljačić, Žarko. 1968. Jedan članak Alberta Fortisa u vezi s Dubrovnikom. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 34, 1–2, 82–89.
- Muljačić, Žarko. 1979. Kako je A. Fortis pripremao za drugo francusko izdanje „Putu u Dalmaciju” novo poglavlje o Dubrovniku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*, 17, 229–250.
- Muljačić, Žarko. 1990. Per un inventario del carteggio di Alberto Fortis. *Nuncius*, 5, 1, 127–203.
- Muljačić, Žarko. 1995. Isabella Teotochi Marin i Miho Sorkočević: jedno književno prijateljstvo. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 33, 137–147.
- Muljačić, Žarko. 2011. *Fortisološke studije*. Split: Književni krug.
- Muraj, Lada. 2010. Dva lica kućnoga kazališta u Dubrovniku u 18. stoljeću. *Kroatologija*, 1, 1, 183–198.
- Rezar, Vladimir. 2000. Kratak prilog poznavanju rada Miha Sorga (1739.–1796.). *Dubrovački horizonti*, 30, 38–64.

- Rezar, Vladimir. 2001. Latinitet Ludovika Crijevića Tuberon. Uvodna studija. *Ludovik Crijević Tuberon. Komentari o mojem vremenu*. Prev. Vladimir Rezar. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, VII–LXXXVIII.
- Schneider, Gary M. 2005. *The Culture of Epistolarity. Vernacular Letters and Letter Writing in Early Modern England, 1500–1700*. Newark: University of Delaware Press.
- Serna, Pierre. 1997. The Noble. *Enlightenment portraits*. Ur. Michel Vovelle. Prev. Lydia G. Cochrane. Chicago: The University of Chicago Press, 30–84.
- Shek Brnardić, Teodora. 2010. Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-Eighteenth Century Habsburg Monarchy. *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Ur. Balázs Trencsényi, Márton Zsákaliczky. Leiden: Brill, 632–661.
- Shek Brnardić, Teodora. 2019. Private letters, public interest: the roles of the published scientific correspondence in Central and Southeastern Europe (predavanje, 15th ISECS International Congress on the Enlightenment, Edinburgh, Ujedinjeno Kraljevstvo).
- Shek Brnardić, Teodora. 2023a. Domoljubno društvo (1793. – 1794.) i prosvjetiteljska nastojanja Miha Sorga. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 61, 167–192.
- Shek Brnardić, Teodora. 2023b. The Enlightened Apology of the Latin Language by Marko Faustin Galjuf from Dubrovnik. *Review of Croatian History*, 19, 1, 119–148.
- Smith, Jay M. 1996. *The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600–1789*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Stojan, Slavica. 1996. *U salonu Marije Giorgi Bona*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Stojan, Slavica. 2016. Kulturni krug Luke i Miha Sorga (Sorkočevića): glazbenici, pjesnici i diplomati. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 54, 247–262.
- Thoen, Irma. 2007. *Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tomić Ferić, Ivana. 2020. Susreti i dijalozi hrvatskih prosvjetitelja: Julije Bajamonti (1744–1800) i Miho Sorkočević (1739–1796). *Glazba, migracije i europska kultura. Svečani zbornik za Vjeru Katalinić*. Ur. Ivano Cavallini, Jolanta Guzy-Pasiak, Harry White. Zagreb: HMD, 65–86.
- Vekarić, Nenad. 2015. Miho Antunov Sorgo. *Vlastela grada Dubrovnika. Sv. 6. Odbrane biografije (Pi–Z)*. Zagreb: HAZU, 211–214.
- Vlahović, Josip. 1958–1959. Dva pisma Džona Rastića. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4–5, 491–498.
- Vlahović, Josip. 1960. Jedna dubrovačko-engleska književna veza u 18. stoljeću (Prvi engleski književni tekst s prijevodom tiskan u Hrvatskoj). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio lingvističko-filološki)*, 1, 1, 254–271.
- Zaninović, Antonin. 1940. Albert Fortis u svojim pjesmama o Dubrovniku. *Vrela i prinosi*, 11, 11, 35–46.

SAŽETAK

Dubrovačka kultura u svojem sastavu nije obuhvaćala samo visoko cijenjenu hrvatsku (ilirsku) književnost, nego i djela pisana na latinskom i talijanskom jeziku. U književnoj republici kasnoga 18. stoljeća pojedinci iz Dubrovnika, poput učenoga vlastelina Miha Sorga (1739–1796), neumorno su se zalagali za prenošenje i širenje tih književnih ostvarenja među čitateljima u inozemstvu, osobito u talijanskim kulturnim središtima. Najbolji uvid u te procese pruža Sorgova korespondencija na talijanskom jeziku, u kojoj se može pronaći mnogo primjera praksi darivanja poput naručivanja i poklanjanja knjiga, kao i prevođenja i slanja originalnih radova. Cilj rada jest prikazati umreženost i oblike kulturne razmjene u kojoj je Miho Sörgo imao istaknutu i priznatu ulogu posrednika i promicatelja dubrovačke kulture i književnosti.

Ključne riječi: kulturna razmjena; dubrovačka kultura; korespondencija

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.